

УДК 37 (477)(09)"19"

Оксана Кравчук

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ЧИННИКИ АКТИВІЗАЦІЇ НОВАТОРСЬКОГО РУХУ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.).

Передовий педагогічний досвід і різноманітні новаторські пошуки в освітній діяльності значною мірою зумовлені творчим характером педагогічної діяльності. Однак в освітній практиці стимулом до пошуків різноманітних інновацій стають і зовнішні чинники. Державні органи включно з керівними органами освіти різного рівня своїми розпорядженнями і рекомендаціями активізують новаторську діяльність. Водночас це засвідчує усвідомлення управлінськими структурами вагомості новаторської діяльності для досягнення високого рівня якості освіти.

Ключові слова: історія української освіти, історія новаторства, новаторство, передовий педагогічний досвід, узагальнення передового досвіду, педагогічна діяльність, новаторський рух, освітні інновації, урядові освітні документи, нормативно-правова база.

Передовой педагогический опыт и разнообразные новаторские искания в образовании во многом обусловлены творческим характером педагогической деятельности. Но в образовательной практике стимулирование поисков различных инноваций осуществляется и благодаря и внешним факторам. Государственные органы включительно с руководящими органами образования разных уровней своими распоряжениями и рекомендациями активизируют новаторскую деятельность. В то же время это свидетельствует о осознании управленческими структурами важности новаторской деятельности для достижения высокого уровня качества образования.

Ключевые слова: история украинского образования, педагогическая деятельность, новаторство, передовой педагогический опыт, новаторское движение, образовательные инновации, обобщение передового опыта, государственные документы о образовании, нормативно-правовая база.

Advanced pedagogical experience and diversified innovation search in education are explained, to a great extent, with the creative nature of pedagogical activity. However, it is external factors that stimulate the search of various innovations in educational sphere. Governmental bodies including those at different levels enhance innovation activity with their administrative orders and recommendations. Also, this proves that managerial bodies deeply understand the significance of innovation activity for the achievement of high quality education. The article contains a retrospective survey of different ministerial documents, the

documents of managerial bodies of education and the materials published in the central pedagogical press, where the necessity of educational innovations as well as the importance of the study and generalization of the advanced pedagogical experience in the first half of the previous century were stressed, the measures aimed at enhancing innovation and encouraging teachers to participate in innovation activity were monitored.

Key words: *history of Ukrainian education, innovation, advanced pedagogical experience, pedagogical activity, innovation movement, innovation education, generalization of the advanced pedagogical experience, ministerial educational documents. legislative and regulatory, framework.*

«У сучасних умовах модернізації системи освіти в Україні доцільними є критичне вивчення і творче використання всього найціннішого з історико-педагогічного досвіду минулого» [1, с. 32]. В освітній практиці стимулом до пошуків різноманітних інновацій стають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Державні органи включно з керівними органами освіти різного рівня своїми розпорядженнями і рекомендаціями активізують новаторську діяльність.

Педагогічне новаторство, його феномен, сутність, конкретні вияви постійно перебувають у колі наукових зацікавлень педагогів (А. М. Бойко, І. П. Жерносек, І. Ф. Кривонос В. Ф. Паламарчук, М. Д. Ярмаченко). Необхідність вивчення новаторського руху в ретроспективі обґрунтовано у працях багатьох вітчизняних істориків педагогіки (Л. Д. Березівська Н. М. Дем'яненко, Н. П. Дічек, В. В. Примакова, О. В. Сухомлинська). Діяльність державних органів стосовно змін в системі освіти, а саме законодавчі і нормативно-правові засади виробничого навчання в школах Української РСР у 50–80-ті роки ХХ ст. розглянув М. Антоненко [1, с. 32]. Огляд різноманітних державно-правових актів, що регулювали діяльність українського шкільництва у 20–30 роки минулого століття здійснено у посібнику з історії української школи за ред. О. В. Сухомлинської [7, с. 176–190]. Державну політику стосовно диференціації організації та змісту шкільної освіти в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) аналізувала Л. Березівська [2]. О. Мушка досліджувала нормативну базу 20-х років, щодо впровадження української мови та відкриття україномовних закладів шкільної освіти в Україні [6].

Мета і завдання цього дослідження – здійснити ретроспективний огляд різних урядових документів, документів керівних органів освіти та матеріалів, опублікованих у центральній педагогічній пресі, у яких акцентовано на необхідності освітніх інновацій, важливості вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду у першій половині минулого століття.

Розглянемо найбільш значущі державні документи, у яких прямо чи опосередковано порушувались різні аспекти передового педагогічного

досвіду в контексті інших проблем шкільництва. Зауважимо, що у текстах аналізованих документів першої третини минулого століття ще не вживається звичний нині термін *передовий педагогічний досвід*, проте сутність розгляданих питань свідчить про формування цього феномену в освітній практиці. Однією із відомих постанов, що регламентувала діяльність школи у першій третині ХХ ст. стала постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову та середню школу» від 5 вересня 1931 року. Відповідно до названої постанови, перед народними комісаріатами союзних республік ставилась вимога створити в кожному районі і в усіх містах сітку зразкових шкіл, «поставивши їх у більш сприятливі матеріальні умови і зосередивши в них кращі педагогічні сили, з тим щоб учительські маси могли на практиці учитися в них будівництву політехнічної школи». У постанові йшлося про використання нових методів навчання і виховання, які могли б сприяти розвитку ініціативності і діяльності, але були перевірені на практиці. Згідно з постановою було поставлено вимогу поліпшувати методичну роботу і зосередити роботу дослідних інститутів на вивченні і узагальненні досвіду, нагромадженого практичними працівниками школи. Новою ідеєю стала вимога ввести в систему органів народної освіти інститут інструкторів, який укомплектувати з досвідчених учителів, переглянути педагогічні видання, залучити в редакційний апарат учителів [18, с. 11–20].

Документом, який кардинально змінював підходи до навчального процесу в школі, стала постанова ЦК ВКП (б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі». У постанові ставили вимогу при викладанні навчальних дисциплін використовувати різноманітні методи роботи (робота з підручником, самостійні роботи, екскурсії, демонстрації тощо), а також колективні та індивідуальні форми роботи. Народному комісаріату освіти ставили вимогу розробити програми з методики окремих дисциплін. Значну увагу в постанові приділено особі учителя, обов'язком якого є опанування методикою навчання, постійне підвищення педагогічної майстерності, в своїй роботі обов'язково використовувати досягнення передових шкіл і учителів, причому постановою було передбачено заохочення і преміювання вчителів за кращі зразки роботи [15, с. 33]. Фактично у постанові йшлося про необхідність вивчення і узагальнення передового досвіду. Саме так оцінюють її зміст через двадцять років після прийняття. Названій постанові було присвячено передову статтю у серпневому випуску журналу «Радянська школа» у 1952 році [11, с. 3–9]. У передовій статті з-поміж іншого було вказано на те, що «ЦК ВКП(б) закликав вивчати і поширювати досвід передових учителів, які прагнуть добре вчити дітей і давати їм глибокі знання, відмовлялись від псевдонаукових рекомендацій і настанов. Постанову оцінюють як документ, що і через 20 років залишається програмним документом який зберігає основоположне значення [11, с. 5].

До пошуків нових методів навчання спонукали і постанови 1934 р., у

яких ішлося про викладання історії в «живій і цікавій формі» [12, с. 37], висловлювалась несхвальна оцінка сухого і абстрактного викладання географії, ставилась вимога досягати у викладанні матеріалу цікавості, доступності, наочності [12, с. 38].

Згодом вийшов наказ народного комісара освіти УРСР від 4 жовтня 1935 р. «Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УРСР». Зміст цього документа демонструє, що перехід на новий навчальний план розцінювали як знаряддя в поліпшенні якості навчання та виховної роботи, у ньому акцентували на важливості підготовки до уроку та використання найефективніших методів викладання, що безумовно мало спонукати учителів до пошуків таких методів [16, с. 407–416]. У наказі №5507 народного комісара освіти УРСР Редька Ф. А. від 17.10.1939 р. «Про поліпшення керівництва і контролю роботи шкіл і учителів» було зазначено, що учительство радянської України активно працює над покращенням роботи школи. Тут звернено увагу на важливість методичної роботи, її розцінювали як основний чинник, що здатен підняти на вищий щабель навчально-виховну роботу школи. Осуду піддано той факт, що не проводилась систематична робота з вивчення досвіду кращих шкіл. У наказі наркома освіти окремим пунктом виділено заходи в справі методичної роботи. Була поставлена вимога створити районні педагогічні кабінети, у тих місцях, де вони були відсутні, на обласному рівні реорганізувати обласні методкабінети на обласні інститути удосконалення вчителів. Завідувачів відділами народної освіти та директорів шкіл зобов'язували організувати предметні методичні об'єднання, якими б керували кращі учителі. Робота кабінетів повинна була спрямовуватись на підвищення загальнонаукового, теоретичного та практичного фахового рівня. При обласних та районних методкабінетах організувати постійно діючі методичні комісії. Завданням комісії було апробація методичних розробок, аналіз та узагальнення навчально-виховної і методичної роботи в школі, робота над програмами, підручниками, і що важливо – висвітлення досвіду кращих учителів і шкіл. Директорів шкіл зобов'язували широко висвітлювати досвід кращих учителів [17, с. 12–15].

Із тексту наказу постає, що поштовхом до новаторських пошуків була організація соціалістичних змагань між передовими школами і учителями, під час яких педагоги демонстрували педагогічну майстерність. Зазначимо, що ці змагання невдовзі після появи перетворилися на формалізм, про що визнавали тогочасні педагоги [5, с. 11]. Досить скептично оцінював роль соцзмагань і С. Сірополко [22, с. 57]. Проте вони залишалися і надалі методом стимулювання до кращих успіхів в освіті. Постанова № 1593 Президії Харківського Обласного Виконавчого Комітету від 25 листопада 1939 року зобов'язувала обговорити заходи до подальшого покращення роботи шкіл та підведення підсумків соціалістичних змагань на кращу роботу [9, с. 11]. У 1940 році соцзмагання було приурочено 23-й річниці так

званої жовтневої революції. Провідна освітянська газета «Радянська освіта» рясніла дописами про змагання, які охопили всю Україну і навіть проводилися зі школами інших республік [20, (18.10.1940)]. 1 січня 1941 року в газеті «Радянська освіта» друкують постанову колегії народного комісаріату освіти «Про республіканське соціалістичне змагання шкіл Української РСР». У постанові схвально оцінено результати діяльності учителів за минулий рік і зазначено, що закріплюючи досягнення, учителі включаються у змагання і на наступний рік, декларувалось, що настала нова хвиля виробничого ентузіазму педагогічної громадськості. Постанова також закликала до використання досвіду вчителів м. Херсона, окремим пунктом ставилась вимога обмінюватись кращим досвідом у навчально-виховній роботі між школами, відділами народної освіти і профспілковими організаціями. Постанова завершувалась закликом і переконанням в тому, що учителі доб'ються нових значних успіхів у навчально-виховній роботі [20 (01.01.1941), с. 1]. До організації соцзмагання у 1941 р. закликав тогочасний нарком освіти С. Бухало у статті «Ще ширше розгорнімо республіканське соціалістичне змагання...залучивши до нього усю учительську масу» [20, (10.01.1941), с. 2]. Згодом у дописі на передовій «Ростити майстрів педагогічної справи» повідомляють, що січневі наради наснажили учителів до більш змістовної і плідної і прагненням брати участь у соцзмаганнях [19, (15.01.41), с. 1]. У періодиці постійно висвітлювали хід змагань: наприклад, у нарисі «Шириться змагання» ідеться про Новопетрівську школу Київської обл., яка розгорнула соцзмагання за високі показники в навчанні зі Старопетрівською школою. Дописи на кшталт «Ініціатива і досвід» засвідчують, що результатом соцзмагань мало стати не здобуття власне перемоги а удосконалення досвіду, яким обмінювалися учителі шкіл на спільних педрадах та відвідуваннях уроків [20, (15.01.41), с. 1]. Однак зауважимо, що форсування успіхів не дало позитивних результатів і постановою народного комісара освіти у 1944 році було відмінено соцзмагання, спрямовані на підвищення результатів навчання учнів [19, с. 4].

Радянське партійне керівництво завжди декларувало своє зацікавлення шкільним життям і спонукало до новаторства. Так, у публікації «Досвід передових учителів – усім школам» школу названо улюбленим дітищем народу, акцентовано, що стан навчання і виховання завжди в центрі уваги уряду, партії та всієї громадськості країни: «Передові учителі виявили цінну, гідну найширшого наслідування ініціативу щодо поєднання теорії з практикою». Народний комісаріат освіти УРСР та Український науково-дослідний інститут педагогіки скликали нараду сільських учителів для обміну досвідом із підготовки учнів для практичної діяльності. на конференції пропагували досвід учителя Г. А. Ковури [20, (15.11.1940), с. 2].

Наступний документ свідчить про закріплення обов'язків вивчати

передовий досвід за визначеними посадовцями. Відповідно до положенням «Про інспектора шкіл УРСР» затвердженого комісаріатом освіти України 30 листопада 1945 р. на інспектора було покладено обов'язки запроваджувати в практику роботи прикріплених до нього шкіл району кращий педагогічний досвід і знайомити з досягненнями педагогічної науки [8, с. 124].

У післявоєнний період виходить Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» (листопад 1946 р.). У цьому документі зазначалось, що в Україні добились значних успіхів у відбудові і зміцненні шкіл, однак було чимало недоліків. У постанові піддано критиці те, що науково-дослідний інститут педагогіки і психології, газета «Радянська освіта» і журнал «Радянська школа» «не вивчають, не узагальнюють і не пропагують досвіду роботи кращих учителів і шкіл». У зв'язку з цим ЦК КП(б)У зобов'язав Міністерство освіти УРСР і обласні відділи народної освіти проводити курси, семінари, обмін досвідом роботи кращих учителів, видавати інструктивні листи та методичні розробки [13, с. 92]. Отже, названі документи засвідчують про постійну увагу урядових органів до передового педагогічного досвіду та демонструють специфіку ініціювання новаторського руху «згори».

Однією із важливих передумов розгортання новаторського руху був обмін кращим досвідом роботи учителів, що відбувався на різних рівнях. Про це звітували інспектори обласних відділів освіти. Наприклад, у звіті інспектора шкіл Харківського обласного відділу освіти за першу чверть 1939/1940 року подано відомості про те, що в області є немало учителів-майстрів, які дають високі зразки педагогічної майстерності. Кращі учителі Харківщини є майстрами своєї справи, вони досягають високої успішності. Інспектор пропонує досвід роботи кращих учителів зробити здобутком усієї учительської маси. Поширювати досвід роботи кращих учителів, методи їх роботи, обмінюватися цим досвідом. Для активізації такої роботи пропонує організувати соціалістичні змагання [3, с. 3–7].

Важливим організаційно-педагогічним чинником, що стимулював новаторську діяльність була педагогічна преса. Найважливіші питання порушувались у передових статтях, які часто не були позбавлені надмірного пафосу, але вони мали характер спонукання до вирішення озвучених проблем, пошуків удосконалення навчально-виховного процесу. Типовими для радянського часу були декларативні висловлювання про піклування освітою і школою партії та уряду, які очікували у відповідь «невпинного поліпшення роботи, все нових успіхів у справі навчання і ... виховання дітей та молоді. У передових статтях майже завжди стверджували про піднесення роботи школи, досягнення успіхів, що ставало можливим і завдяки кращим учителям. У таких статтях як «До нового піднесення роботи школи». закликали наслідувати передових учителів, наголошували на творчому характері їхньої праці, передові учителі творчо опрацювали нові програми,

врахували конкретні умови роботи при складанні планів [4, с. 3–5]. У педагогічному журналі завдання з вивчення передового досвіду окреслював професор С. Х. Чавдаров. учений вважав, що значну роль у вивченні, популяризації й узагальненні передового педагогічного досвіду повинні відігравати методичні збірники ІНДП, учений розмірковував над тим, який досвід повинен бути об'єктом педагогічної науки і вважав, що вивчати треба не тільки факти, які найчастіше зустрічаються і дають позитивні наслідки, а й а й поодинокі, яким належить майбутнє. «Новаторські методи і прийоми, що народжуються в практиці педагогів майстрів своєї справи повинні бути в практиці десятків учителів «і їх треба вивчати і популяризувати», – наголошував С. Чавдаров [23, с. 24–26].

Поширенню передового досвіду сприяли різноманітні наради учителів, серед яких традиційними були січневі та серпневі наради. Про їхню вагомість свідчить публікація народного комісара освіти УРСР С. Бухало «До нових успіхів» у 1941 р. Нарком освіти великі надії в розвитку освіти на поточний рік покладає на січневі наради, на яких мають бути обговорені актуальні питання освіти. З-поміж інших важливих питань нарком освіти акцентує, що результати якості навчання учнів залежать від підвищення фахового рівня учителів [20 (01.01.1941), с. 2)]. Результати нарад висвітлювали у педагогічній пресі, матеріали, які на них мали бути обговорені, поміщали задовго до проведення нарад. Одним із завдань нарад стояло поширення і висвітлення передового досвіду учителів. Так, у центральній газеті «Радянська освіта» під рубрикою «Січневі районні наради учителів» вміщено дописи учителів з різних регіонів України (м. Києва, м. Харкова, Дніпропетровського району і Львівської обл.), що торкаються проблем освоєння кращого досвіду. Наприклад, у публікації «Ініціатива і досвід» дописувач розповідає про січневу нараду учителів російської мови м. Києва і вважає, що Інститут удосконалення учителів, методкабінети повинні узагальнити досвід і надати матеріали до Наркому освіти для врахування рекомендацій [20, (15.01.41), с. 2)].

Великі завдання покладались на січневі наради у 1954 році. У статті «Забезпечити всебічну підготовку січневих нарад учителів» окреслювались завдання нарад, на яких слід було завдання шкіл у зв'язку з рішенням вересневого партійного пленуму, у публікації було розкритиковано тих, керівників шкіл, які не вивчають і не узагальнюють передовий досвід. Про роль серпневих нарад учителів ідеться у передовій статті журналу «Радянська школа» у 1954 р. У ній наголошено, що серпневі наради мають стати трибуною узагальнення і поширення передового досвіду роботи кращих шкіл, учителів, класних керівників. Поширенню досвіду повинна сприяти продумана організація педагогічних виставок при районних методичних кабінетах, міських і обласних інститутах удосконалення учителів. У передовій статті піддавалось осуду те, що в минулі роки в доповідях і виступах на засіданнях методоб'єднань не розкривали усю

систему роботи педагога-майстра і чітко ставилась вимога щоб на нарадах завідуючих, директорів шкіл і класних керівників було заслухано виступи з обміну передовим досвідом керівництва школою, колективом учнів класу [21, с. 4–6].

На проблеми передового досвіду звертає увагу голова Центрального комітету професійної спілки працівників початкової і середньої школи Української РСР З. С. Нечипорук. Повідомляє про те, що серед учителів є багато сміливих новаторів, людей, які працюють творчо, водночас зауважує, що Міністерство освіти та відділи народної освіти «ще слабо вивчають і узагальнюють передовий педагогічний досвід. Вважає втілення передового досвіду дієвим чинником підвищення якості знань учнів. Автор зауважує, що щороку констатується, що в школах України все ще низька успішність з української і російської мов та математики, але у звітах об'єднано називають чимало учителів, які забезпечують високу якість з цих предметів, однак ще досі зовсім недостатньо праць, у яких науково, всебічно узагальнювався б досвід передових учителів мови чи математики, рекомендувався б до широкого впровадження науково-перевірені прийоми й методи їх роботи, шляхи боротьби за піднесення успішності [8, с. 58–59].

Отже, досліджуваний матеріал показує, що проблеми передового педагогічного досвіду були завжди більшою чи меншою мірою в центрі уваги керівних органів держави та освіти, вони демонструють специфіку ініціювання новаторського руху «згори». У різноманітних документах засвідчено пряме чи опосередковане спонукання педагогічних працівників до пошуку інновацій, які б сприяли піднесенню освітнього рівня. Крім постанов та розпоряджень, очільники освіти висловлювали свої позиції у центральній педагогічній пресі, де окреслювали завдання, що стосувалися передового досвіду. Однак спостерігаємо, що протягом десятиліть відбувається констатація факту недостатнього вивчення передового досвіду, відсутність належного використання його потенціалу для підвищення якості освіти в школі. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні причин, які перешкоджали втіленню перспективних ідей впровадження передового досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко М. Законодавча і нормативно-правова база виробничого навчання в школах Української РСР (50–80-ті роки ХХ ст.) / М. Антоненко // Рідна школа. – 2013. – № 3. – С. 32–36.
2. Березівська Л. Д. Державна політика стосовно диференціації організації та змісту шкільної освіти в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.): історіографія та джерела дослідження / Л. Д. Березівська // Педагогічний дискурс, випуск 15, 2013. – С. 45–50.
3. Бондаренко А. І. Про підсумки роботи шкіл Харківської області за

- першу чверть 1939/1940 навчального року // Збірник методичних матеріалів: Харківський інститут удосконалення учителів (обмін педагогічним досвідом). Видавництво Харківського облвн і Інституту удосконалення учителів, 1939. – №2. – С. 3–7.
4. До нового піднесення роботи школи / [Передова стаття] // Радянська школа. – 1954. – № 9. – С. 3–9.
 5. Лукашенко П. Соціалістичне змагання в школі / П. Лукашенко // Радянська освіта. – 1929. – № 11. – С. 11–17.
 6. Мушка О. Діяльність Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти у 1919 – поч. 30-х рр. ХХ ст. / О. Мушка // Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. – 2010. – № 2. – С. 4–9.
 7. Нариси історії українського шкільництва: навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : «Заповіт», 1996. – 304 с.
 8. Нечипорук З. С. Ширити передовий педагогічний досвід / Нечипорук З. С. // Радянська школа. – 1955 – №3. – С. 58–59.
 9. Положення про інспектора шкіл УРСР / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х.: Радянська школа, 1947. – С. 122–129.
 10. Постанова № 1593 Президії Харківського Обласного Виконавчого Комітету від 25 листопада 1939 року // Збірник методичних матеріалів: Харківський інститут удосконалення учителів (обмін педагогічним досвідом). Видавництво Харківського облвн і Інституту удосконалення учителів, 1939. – № 2. – С. 8–11.
 11. Програмний документ в історії радянської школи / [Передова стаття] // Радянська школа. – 1952. – № 8. – С. 4–7.
 12. Про викладання географії в початковій і середній школах СРСР. Постанова РНК СРСР від і ЦК КП(б) від 16 травня 1934 р. / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К. ; Х. : Радянська школа, 1947. – С. 38–40.
 13. Про викладання громадянської історії в школах СРСР. Постанова РНК СРСР від і ЦК КП(б) від 16 травня 1934р. / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х.: Радянська школа, 1947. – С. 37–38.
 14. Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР Постанова ЦК КП(б)У (листопад 1946р.) / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х. : Радянська школа, 1947. – С. 90–95.
 15. Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х.: Радянська школа, 1947. – С. 27–33.
 16. Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої
-

- школи УРСР» // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1935 рік. – [Київ]: Вид. ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935–1936. – Т. 1. Вип. 1–47. – С. 407–416.
17. «Про поліпшення керівництва і контролю роботи шкіл і учителів». Наказ №5507 Народного комісара освіти УРСР тов. Редько Ф. А. від 17.10.1939 р. // Збірник методичних матеріалів: Харківський інститут удосконалення учителів (обмін педагогічним досвідом). Видавництво Харківського облвно та Інституту удосконалення учителів, 1939. – № 2.– С. 12–17.
 18. Про початкову та середню школу. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931р / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х. : Радянська школа, 1947. – С. 11–20.
 19. Про соціалістичне змагання в школі. Наказ народного комісара освіти УРСР від 12 лютого 1944 р. / Постанови партії та уряду про школу [Текст] / [упоряд. О. Г. Сивець]. – К.; Х.: Радянська школа, 1947. – С. 123–124.
 20. Радянська освіта. Газета (1940–1941 р.).
 21. Серпневі учительські наради [Передова стаття] // Радянська школа. – 1954. – 8. – С. 3–6.
 22. Сірополко С. Народня освіта на совєцькій Україні (Праці українського наукового інституту. Т. 22. Серія: Педагогіка). – Варшава, 1934 – 240 с.
 23. Чавдаров С. Х. Завдання педагогічної науки в світлі рішень ХІХ зїзду КПРС/ проф. С. Х. Чавдаров // Радянська школа.– 1953. – № 1. – С. 9–30.